

Європейські орієнтири аграрної сфери України: перспективи та можливості

Ковальчук С.Я.

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри менеджменту зовнішньоекономічної діяльності,
готельно-ресторанної справи та туризму
Вінницького національного аграрного університету

У статті здійснено аналіз поступового освоєння ринку країн ЄС вітчизняними компаніями, обґрунтовано необхідність підвищення рівня якості, безпечності, екологічних характеристик української продукції АПК, зосереджено увагу на покращенні стану продовольчої безпеки держави.

Ключові слова: європейські орієнтири, аграрна сфера, міжнародні стандарти якості, торгівля сільськогосподарськими товарами, міжнародні стандарти якості, управління якістю.

Ковальчук С.Я. ЕВРОПЕЙСКИЕ ОРИЕНТИРЫ АГРАРНОЙ СФЕРЫ УКРАИНЫ: ПЕРСПЕКТИВЫ И ВОЗМОЖНОСТИ

В статье осуществлен анализ постепенного освоения рынка стран ЕС отечественными компаниями, обоснована необходимость повышения уровня качества, безопасности, экологических характеристик украинской продукции АПК, сосредоточено внимание на улучшение состояния продовольственной безопасности государства.

Ключевые слова: европейские ориентиры, аграрная сфера, международные стандарты качества, торговля сельскохозяйственными товарами, международные стандарты качества, управление качеством.

Kovalchuk S.Ya. EUROPEAN ORIENTIRI OF AGRARIAN SPHERE OF UKRAINE: PROSPECTS AND POSSIBILITIES

In the article the analysis of gradual market of countries of ES development is carried out by domestic companies, grounded necessity of increase of level of quality, un concern, ecological descriptions of the Ukrainian products of APK, concentrated attention on improve the state of food safety of the state.

Keywords: European orienteer, agrarian sphere, international standards of quality, trading in agricultural commodities, international standards of quality, quality management.

Постановка проблеми. За сучасних часів першочерговим завданням для створення економічних умов, які б стимулювали зростання виробництва сільськогосподарської продукції необхідної якості, є збільшення капіталовкладень у сільське господарство, розвиток сільськогосподарської науки, удосконалення форм управління виробництвом. Важливе значення у вирішенні зазначених проблем має адаптація до міжнародних стандартів якості продукції сільського господарства.

Для досягнення зазначених завдань дуже важливо під час розробки стандартів врахувати інноваційні процеси, здобутки науки та техніки, для сприяння стандартизації науково-технічному прогресу, відповідності вимогам міжнародних та європейських стандартів, що у випадку реалізації продукції на міжнародному чи європейському ринках зменшуватиме технічні бар'єри в торгівлі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основні напрями розвитку аграрного сектору

контексті євроінтеграційних процесів відображені у роботах В. Андрійчука, О. Бородіної, В. Букринського, Б. Власова, В. Зіновчука, Ю. Купінець, Л. Лопатинського, Т. Осташко, Б. Пасхавера, П. Саблука, В. Юрчишина та ін. Проблематикою формування і реалізації заходів Спільної аграрної політики (САП) ЄС займалися такі вітчизняні дослідники, як С. Дем'яненко, Т. Зінчук, С. Кваша, К. Кваша, В. Білозубенко та ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Водночас окремі аспекти порушеної проблеми все ще залишаються недостатньо опрацьованими та висвітленими в науковій літературі. Насамперед ідеться про потребу якнайшвидшої імплементації інтегрального підходу до розв'язання проблем розвитку аграрного сектору економіки України.

Метою статті є визначення стратегічних пріоритетів розвитку аграрної галузі держави у контексті світової та європейської інтеграції України.

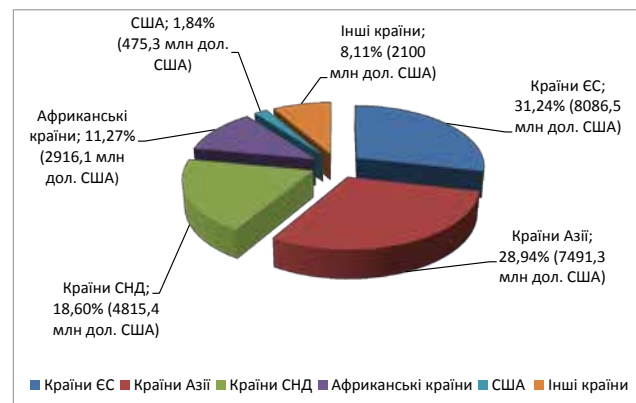
Виклад основного матеріалу. Зона вільної торгівлі (ЗВТ) з Європейським Союзом є важливим чинником подальшого розвитку аграрної галузі, оскільки для України відкрились перспективи поступового освоєння ринку країн ЄС вітчизняними компаніями, підвищення рівня якості, безпечності, екологічних характеристик української продукції АПК, покращення стану продовольчої безпеки держави. Тому для України постає завдання вироблення механізмів державної політики щодо підвищення ефективності використання наявного потенціалу аграрного сектору економіки, його адаптації до нових умов, у т.ч. з урахуванням можливих ризиків, які виникатимуть внаслідок лібералізації зовнішньоторговельних відносин з європейськими країнами. Зокрема, статтею 29 Угоди Про зону вільної торгівлі передбачено, що кожна сторона зменшує або скасовує ввізне мито на товари, що походять з іншої сторони. При цьому п. 4 цієї статті передбачає, що через 5 років після набрання чинності Угоди сторони можуть на запит будь-якої сторони провести консультації між собою з метою розгляду прискорення та розширення сфери скасування ввізного мита у торгівлі між ними [1]. Основним інструментом обмежень у торгівлі сільськогосподарськими товарами є тарифні квоти, в рамках яких забезпечується безмитний доступ товарів на ринок країн ЄС.

При цьому захист національних виробників від зростання імпорту для сільськогосподарських товарів найбільш чутливих груп передбачає таке [2]:

- їх виключення з тарифної пропозиції;
- відкладання зобов'язань щодо зниження тарифів до кінцевого строку перехідного періоду;
- встановлення тарифних квот;
- вжиття спеціальних захисних заходів.

Як відомо сільськогосподарська продукція [3], є однією з ключових позицій у зовнішньоторговельному товарообороті України, який у 2013–2014 рр. становив близько – 147,8 млрд дол. США. Так, зовнішньоторговельний оборот сільгосппродукції України у 2013–2014 рр. склав приблизно 26,9 млрд дол. США, або 18,5% зовнішньоторговельного товарообороту України. При цьому її експорт за вказаний період становив 17,3 млрд дол. США, або 27,3% від загального експорту товарів України; імпорт – 8,6 млрд дол. США, або 11,2% від загального товарного імпорту України; позитивне зовнішньоторговельне сальдо склало 8,8 млрд дол. США.

Країни ЄС є ключовими партнерами України у регіональній структурі товарообороту сільськогосподарської продукції у 2013–2014 рр., частка яких становить 31,2% (рис. 1).

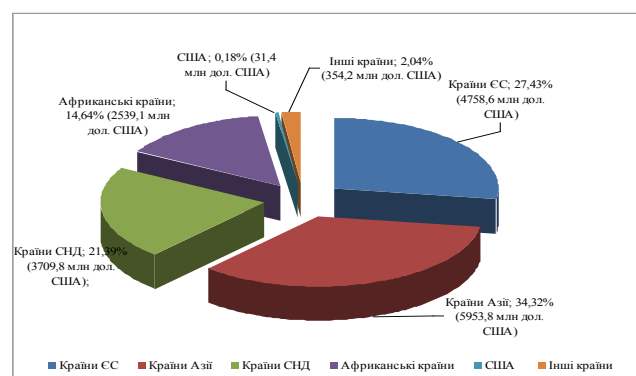

Рис. 1. Регіональна структура товарообороту сільськогосподарської продукції України у 2014 р.

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики та Міністерства аграрної політики та продовольства України

Найбільші частки у зовнішньоторговельному обороті між ЄС та Україною мають такі країни: Польща – 13,3%, Іспанія – 12,4%, Нідерланди – 11,7%, Німеччина – 11,6%, Італія – 11,4%, Франція – 10,2%, Бельгія – 4%, Великобританія – 3,9%, Португалія – 2,9%, Угорщина – 2,7%.

Ринки країн ЄС перебувають на другому місці у регіональній структурі експорту сільськогосподарської продукції України у 2013–2014 рр. із часткою в 27,4% (або 4758,6 млн дол. США) (рис. 2).

Рис. 2. Регіональна структура експорту сільськогосподарської продукції України у 2014 р.

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики та Міністерства аграрної політики та продовольства України

Найбільші обсяги в структурі експорту сільськогосподарської продукції України до країн

ЄС займали: зернові злаки – 1,7 млрд дол. США; насіння олійних культур – 1,3 млрд дол. США; олія – 500,1 млн дол. США; залишки і відходи харчової промисловості – 497 млн дол. США; соки – 154,2 млн дол. США; плоди, горіхи та цедра – 82,5 млн дол. США.

Країни ЄС є найбільшими імпортерами сільськогосподарської продукції до України, частка яких у регіональній структурі імпорту сільськогосподарської продукції у 2013–2014 рр. становила 39%.

Незважаючи на встановлені обсяги квот на експорт зернових до країн ЄС, необхідно відзначити низку особливостей регулювання ринку ЄС, які слід враховувати. Як приклад, в ЄС діє так зване «плаваюче мито»: якщо вартість кукурудзи на Чиказькій біржі становить понад 4 дол. США за бушель, експорт кукурудзи до країн ЄС здійснюється без мита, якщо менше або дорівнює 4 дол. США за бушель – імпортерне мито на поставки кукурудзи понад квоту становить 94 євро за тону [4].

Угода про асоціацію дозволяє освоювати ринок країн ЄС вітчизняним компаніям, що займаються виробництвом, переробкою та реалізацією тваринницької продукції. Так, Україна може щорічно постачати на ринок країн ЄС: 12 тис. тонн яловичини, 20 тис. тонн свинини, 16 тис. тонн (із збільшенням протягом 5 років до 20 тонн) м'яса птиці, 1,5 тис. тонн (із збільшенням протягом 5 років до 3 тис. тонн) яєць, 8 тис. тонн (із збільшенням протягом 5 років до 10 тис. тонн) молока, вершків, згущеного молока та йогуртів, 1,5 тис. тонн (із збільшенням протягом 5 років до 5 тис. тонн) сухого молока, 1,5 тис. тонн (із збільшенням протягом 5 років до 3 тис. тонн) вершкового масла, 250 тис. тонн перероблених масляних продуктів, 5 тис. тонн (із збільшенням протягом 5 років до 6 тис. тонн) меду. Водночас, на сири квот не встановлено, що дозволяє завозити необмежену кількість даного виду продукції з України до ЄС. Разом з тим, обсяги експорту переважної більшості тваринницької продукції з України до ЄС мізерні, у 2013-14 рр. вони становили (у кг): ВРХ – 0, свиней – 0, овець, кіз – 0, курей живих – 0; м'яса ВРХ (свіжого) – 366,9, м'яса ВРХ (мороженого) – 1187,14, свинини – 3170,7, баранини або козлятини – 128,7, м'яса та їстівних субпродуктів свійської птиці – 447563,3, риби свіжої – 162,6, молока та вершків, незгущених та без додання цукру чи інших підсолоджувальних речовин – 10949,2, молока та вершків, згущених та з доданням цукру чи інших підсолоджувальних

речовин – 25483,4, масла – 320,8, сирів всіх видів і кисломолочних сирів – 1279,3.

Слід відмітити, що експорт тваринницької продукції України до ЄС можна буде збільшити за рахунок використання тарифних квот тільки за умови, якщо вітчизняні експортери зможуть задовольнити вимоги ЄС щодо безпечності та стандартів якості продукції і відповідним чином сертифікувати продукцію. У найближчій перспективі заповнити встановлені квоти для тваринницької продукції буде проблематично, оскільки переважна більшість тварин утримується господарствами населення (станом на 31.12.2014 р. населенням утримувалось 71,6% загальної чисельності ВРХ, у т.ч. корів – 77,7%; свиней – 53,1%, овець і кіз – 87,0%), які не мають можливостей застосовувати сучасні технології виробництва продукції, що зумовлює низьку її якість та невідповідність європейським санітарним нормам та стандартам.

Для переважної більшості вітчизняних малих і середніх сільгосппідприємств також існують проблеми забезпечення відповідності власної продукції європейським стандартам, оскільки процеси гармонізації та адаптації законодавства у сфері технічного регулювання та санітарних і фітосанітарних заходів потребують не тільки тривалого часу, але й значних матеріальних ресурсів. Наприклад, сукупні витрати на адаптацію до стандартів ЄС тільки м'ясної промисловості Польщі становили близько 2 млрд євро [6]. Процес впровадження європейських та міжнародних стандартів безпеки та якості продуктів харчування (НАССР, ISO, EN, Кодексу Аліментаріус) у сфері агропромислового виробництва в Україні відбувається вкрай повільно. Водночас, відповідно до глави 17 Угоди про асоціацію України з ЄС співробітництво між сторонами охоплюватиме, серед іншого, заохочення політики якості сільськогосподарської продукції у сферах стандартів продукції, вимог щодо виробництва та схем якості [7].

З цією метою в українське законодавство необхідно імплементувати вимоги директив та регламентів ЄС щодо сільського господарства та харчової промисловості, а також не менше 80% чинних європейських стандартів.

В Україні приділяється велика увага впровадженню вимог міжнародних стандартів, бо це одна з умов вступу до Європейського Союзу. Розглянемо рівень гармонізації стандартів на сільськогосподарську продукцію, а відповідно методів контролю, вимог безпеки, вимог охорони довкілля тощо (таблиця 1).

Аналіз даних таблиці свідчить, що із загальної кількості чинних в Україні ДСТУ і РСТ УРСР – 566 стандартів – гармонізовано 367, або 64,8%. Можна вважати рівень гармонізації задовільний, але він є не однаковим за різними класами сільськогосподарської продукції.

Найвищий рівень гармонізації (100%) національних стандартів на тютюн та тютюнові вироби, де гармонізовано стандарти на методи визначення показників якості та безпечності продукції. На 69,2% гармонізовані стандарти на продукцію рибництва і рибальства, а це також стандарти на методи контролю і матеріали [7; 9].

Проте, за даними Міністерства аграрної політики та продовольства України, з 297 стандартів системи Кодексу Аліментаріус гармонізовано та знаходяться на стадії затвердження 30 стандартів. Крім того, до міжнародних та європейських норм гармонізовано: у класі 65 «Сільське господарство»[8] – 261 стандарт ISO[9] (52% від 499 стандартів, що складають загальну кількість діючих стандартів ISO в цьому класі); у класі 67 «Технологія виробництва харчових продуктів» – 381 стандарт ISO (59% від 645 стандартів, що складають загальну кількість діючих стандартів ISO в цьому класі); у класі 65 «Сільське господар-

ство» – 58 стандартів EN [10] (64% від 90 стандартів, що складають загальну кількість діючих стандартів EN в цьому класі); у класі 67 «Технологія виробництва харчових продуктів» – 63 стандарти EN (40% від 157 стандартів, що складають загальну кількість діючих стандартів EN у цьому класі).

Нині в Україні із зазначеної серії прийняті такі національні стандарти: ДСТУ ISO 22000:2007 «Системи керування безпечністю харчових продуктів. Вимоги до будь-яких організацій харчового ланцюга»; ДСТУ-П ISO/TS 22003:2009 «Системи управління безпечністю харчових продуктів. Вимоги до органів, що здійснюють аудит та сертифікацію систем управління безпечністю харчових продуктів»; ДСТУ-П ISO/TS 22004:2009 «Системи управління безпечністю харчових продуктів. Настанова щодо застосування ISO 22000:2005»; ДСТУ ISO 22005:2009 «Простежуваність у кормових та харчових ланцюгах. Загальні принципи та основні вимоги щодо розроблення та запровадження системи»; ДСТУ ISO 15161:2004 Настанови щодо застосування ДСТУ ISO 9001:2001 у виробництві харчових продуктів та напоїв» [1]. На жаль, в Україні ще не на найкращому рівні знаходиться ситуація не тільки з адаптацією до світових стандартів, які стосуються управління у

Таблиця 1

**Стандарти на сільськогосподарську продукцію
та рівень їх гармонізації з міжнародними і європейськими**

Назва продукції	Кількість чинних стандартів			Із них гармонізовано				Рівень гармонізації в середньому, %
	ДСТУ	РСТ УРСР	ГОСТ	ДСТУ, РСТ УРСР		ГОСТ		
				кількість	%	кількість	%	
Тваринництво та селекція тварин	24	3	45	2	7,4	–	–	2,8
Сільськогосподарські будівлі та тваринні ферми	7	3	7	4	40	–	–	23,5
Сільськогосподарські машини, причепи, устаткування, обладнання, інвентар	337	4	93	263	77,1	9	9,7	62,7
Добрива та агрохімікати	43	5	67	33	68,7	4	6,0	32,2
Корми для тварин	83	3	132	36	41,9	3	2,3	17,9
Бджільництво	20	–	2	–	–	–	–	–
Мисливство	1	–	3	–	–	–	–	–
Рибальство та рибництво	10	3	–	9	69,2	–	–	69,2
Тютюн, тютюнові вироби, устаткування	20	–	18	20	100	4	22,2	63,1
Усього	545	21	367	367	64,8	20	4,3	41,5

харчовій галузі, але й тих, що встановлюють вимоги до певних груп харчових продуктів. Першим кроком України в напрямку гармонізації вітчизняних стандартів до європейських було введення в дію Державного стандарту України ДСТУ 3662–97 «Молоко коров'яче незбиране. Вимоги при закупівлі», що поширюється на сире коров'яче молоко під час закупівлі з молочних ферм підприємств незалежно від форм власності та видів діяльності. Цей стандарт наближує нас до нормативних документів Європейського Союзу та встановлює перед виробником доволі сурові вимоги, якими передбачено новий підхід щодо якості молока, аналогічний високорозвиненим країнам ЄС. Разом із тим з тієї ж групи молочної продукції, не відповідають міжнародним вимогам якості молоко коров'яче питне при його закупці, сиркові вироби, кефір, сметана, консерви молочні тощо. У представлених даних відсутні гармонізовані стандарти щодо термінів зберігання, технічних умов заготовки молочнопродуктів, у тому числі для дитячого харчування, методів визначення жиру, чистоти води, мікробіологічного аналізу тощо. У переважній більшості випадків якість молочної продукції визначається за старими ГОСТами, більшість з яких не переглядалася останні десять років, і регулюється ними ж, але в українській редакції (тобто Державними стандартами України переважній більшості випадків якість молочної продукції визначається за старими ГОСТами, більшість з яких не переглядалася останні десять років, і регулюється ними ж, але в українській редакції (тобто Державними стандартами України на основі ГОСТ 13264–70 та ГОСТ 13264–88). Вимоги цих стандартів до якості молока та молочної продукції значно нижчі за європейські [7].

Невідповідність української продукції європейським стандартам є суттєвою загрозою розвитку вітчизняного агропродовольчого сектору, оскільки стримує постачання продукції на ринки країн ЄС на період запровадження всіх необхідних технічних регламентів і отримання сертифікатів відповідності, призводить до зниження дохідності вітчизняних малих і середніх сільгосппідприємств, а також до послаблення конкурентних позицій на внутрішньому ринку окремих видів української продукції порівняно з європейською, яка вже відповідним чином сертифікована. Передусім можна прогнозувати збільшення обсягів імпорту в Україну окремих видів м'яса та харчових субпродуктів, молока й молочної продукції, деяких видів овочів та фруктів.

Також необхідність запровадження стандартів ЄС щодо утримання тварин і поводження з ними призведе до виходу вітчизняних домогосподарств із внутрішнього ринку та переорієнтації виробництва ними відповідної продукції виключно для власного споживання, що в умовах домінування таких виробників на ринку тваринницької продукції може становити загрозу для продовольчої безпеки держави [11].

Отже, управління якістю саме сільськогосподарської продукції слід розглядати як напрям виконання функції загального управління процесом забезпечення суспільства якісною безпечною продукцією. У свою чергу, система управління якістю – це система управління, яка спрямовує та контролює діяльність організації щодо якості [2; 3].

Важливо, актуально та перспективно створювати і запроваджувати новітні системи управління якістю продукції агропромислового виробництва, як одного із ключових факторів зростання експортної конкурентоспроможності продукції АПК на світовому ринку. Це пояснюється такими факторами:

- постійне зростання цін на сільськогосподарську продукцію внаслідок загострення світової продовольчої кризи;
- згідно статистичних даних, високоякісна продукція приносить приблизно на 40% більше прибутку, ніж продукція низької якості;
- зростання в світі попиту на органічну продукцію (ціна на неї вище на 20-50%);
- наявність сертифікованої системи управління якістю стає обов'язковою умовою при укладанні угод між визнаними у світі компаніями і їх партнерами.

У сфері виробництва якісної і безпечної сільськогосподарської продукції стандарти найефективніше сприяють активному впровадженню інноваційних технологій, економному використанню сировини і матеріалів, продовженню строків зберігання продукції та збереженості у ній поживних речовин. У якості об'єкта може виступати конкурентоспроможність, інноваційний рівень або якийсь-небудь інший показник, характеристика чи вся сукупність властивостей продукції або якась її частина, група, окрема властивість [1; 4].

Таким чином, для завоювання міжнародних ринків і забезпечення відповідної конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції на світових ринках необхідно постійно слідкувати за підвищенням її якості. Покращення якості продукції є одним із найважливіших напрямів інтенсивного та інноваційного роз-

Таблиця 2

**Переваги від впровадження систем управління
якістю сільськогосподарської продукції**

Макрорівень	Мезорівень	Мікрорівень
Держава:	Галузь:	Підприємство:
-покращення життєвого рівня населення; -зміцнення продовольчої безпеки; -полегшення міжнародної торгівлі; -позитивний імідж на світовому ринку.	-зростання конкурентоспроможності продукції; -раціональне використання ресурсів; -залучення інвестицій; -відповідність міжнародним стандартам.	-зростання кількості споживачів; -збільшення обсягів реалізації якісної продукції.

витку національної економіки, джерелом економічного росту та ефективності суспільного виробництва.

Глобалізаційні процеси в економіці та посилення нецінової конкуренції стимулюють сільськогосподарські підприємства до пошуку інноваційних шляхів розвитку, які, в першу чергу, пов'язані з проблемами підвищення якості виготовленої продукції, адаптації її до міжнародних вимог. Тому вдосконалення механізму формування системи управління якістю у агропромисловому комплексі, яка виступає гарантом здатності, організації стабільно виробляти та постачати продукцію визначеної якості, набуває пріоритетного характеру. Розробка, впровадження, сертифікація та підтримання системи управління якістю в стані дієздатності є одним із стратегічних напрямків діяльності господарюючих суб'єктів, що значно підвищує їх результативність, економічну ефективність та конкурентоспроможність на світовому ринку [11].

Зростання в аграрному секторі економіки, що відбуваються завдяки процесам концентрації землі, інтенсифікації сільськогосподарського виробництва та нарощування його експортного потенціалу трактується як безперечно позитивні тенденції, що допомагає виділити переваги від впровадження систем управління якістю сільськогосподарської продукції (див. табл. 2).

Впровадження систем управління якістю в сільськогосподарських підприємствах має безпосередній вплив і на галузь АПК, оскільки зростає конкурентоспроможність організацій, задіяних в аграрній сфері, збільшується кількість залучених інвестицій у сільськогосподарське виробництво, більш раціонально використовуються наявні ресурси та приділяється увага екологічній складовій життєдіяльності підприємств [5; 6].

На макрорівні збільшення кількості сертифікованих сільськогосподарських підпри-

ємств відповідно до міжнародних стандартів полегшує ведення торгівлі на світовому ринку, покращує імідж держави, зростає рівень життя населення та зміцнюється продовольча безпека.

Висновки з цього дослідження. З метою мінімізації ризиків і використання можливостей для аграрного сектору України внаслідок відкриття європейських ринків необхідно реалізувати низку заходів державної аграрної політики, що не суперечитимуть принципам державної підтримки та регулювання аграрного ринку, передбачених угодою про асоціацію між Україною та ЄС, які забезпечать умови для підвищення конкурентоспроможності виробництва продукції АПК, зокрема:

- прискорення процесу впровадження європейських та міжнародних стандартів безпеки та якості продуктів харчування (НАССР, ISO, EN, Кодексу Аліментаріус) у сфері агропромислового виробництва;
- розроблення системи моніторингу зовнішньоторговельних операцій з країнами ЄС як механізму оперативного реагування на кон'юнктурні зміни аграрного ринку;
- сприяння розвитку дрібнотоварного сільськогосподарського виробництва, у т. ч. правовій регламентації діяльності особистих селянських господарств населення та розробленні механізму їх трансформування у фермерські господарства, що дасть змогу забезпечити інтеграцію особистих господарств населення у ринкові механізми функціонування аграрного сектору.

Отже, економічний аспект проблеми якості сільськогосподарської продукції полягає у підвищенні ефективності національної економіки, збільшенні прибутку підприємств, підвищенні конкурентоспроможності продукції як на внутрішньому, так і зовнішньому ринках, раціональне використання матеріальних та енергетичних ресурсів. Варто зазначити, що всі питання у сфері якості, такі як підвищення

її рівня та управління нею, пов'язані з економічними затратами, які в результаті повинні дати обґрунтований економічний ефект.

Сучасний інноваційний аспект проблеми базується на взаємозв'язку процесу підвищення якості продукції та темпів впровадження

інноваційних технологій. Унаслідок науково-технічного прогресу інформаційні системи, транспорті комунікації, технологічні процеси удосконалюються, тим самим забезпечуючи вищий рівень якості продукції, що у свою чергу призводить до нового витка у науці та техніці.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Законодавство ЄС [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://organic-food.com.ua/organicheskoezaknodatelstvo-es/>.
2. Лихопій В.І. Механізм забезпечення конкурентоспроможного виробництва аграрної продукції: теоретико-методичний аспект / В.І. Лихопій // Вісник Запорізького національного університету. – 2010. – № 1(5). – С. 137-140.
3. Міжнародне законодавство [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://organic-food.com.ua/zaknodatelstvo-es/>.
4. Міністерство охорони навколишнього природного середовища України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://minagro.gov.ua/page/?5795>.
5. Можливості і застереження щодо наслідків уведення в дію положень Угоди про асоціацію між ЄС та Україною : наук. доп. / за ред. акад. НАН України В.М. Гейця, чл.-кор. НААНУ Т.О. Осташко, д-ра екон. наук В.О. Точиліна ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув.» – К., 2013. – 98 с.
6. Оцінка перспектив та можливостей для агропромислового комплексу України в наслідок підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом». Аналітична записка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/1633/>.
7. Слива Ю.В. Сучасний стан розвитку міжнародної і національної нормативних баз щодо системи управління безпечністю харчових продуктів [Електронний ресурс] / Ю.В. Слива, Т.Г. Швець. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nd_2013_6_11.pdf.
8. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/kmu/docs/EA/00_UkraineEU_Association_Agreement_%28body%29.pdf.
9. Шпильовий В.А. Деякі аспекти екологічної безпеки виробництва продуктів харчування. // 36. наук. праць Черкаського державного технологічного університету. – 2013. – № 8. – С. 91-94.
10. Шубравська О.В. Інтеграційні перспективи України: переваги і ризики для аграрного сектору / Шубравська О.В., Прокопенко К.О. // Економіка України. – 2014. – № 1. – С. 63-73.